

een vriend alleen wat je naar eer en geweten mag en doe voor hem alleen wat je doen kunt met ere" (blz. 43). Het lukt natuurlijk niet altijd om op een hoog niveau vriendschap te beleven; ook hier geldt het spreekwoord : "men moet samen heel wat zout eten voordat vriendschap aan het ideaal beantwoordt" (blz. 52). Cicero geeft zelfs de raad "niet te vroeg van iemand (beginnen) te houden" (blz. 56). En wat als men in onmin raakt ? Dan geldt de regel "dat we moeten proberen de ontwijking van een vriendschap te vermijden. Komt het toch zover, zorg er dan voor dat de relatie lijkt uitgedoofd, niet met geweld kapotgemaakt" (blz. 56).

Dit werkje van Cicero is geen grote filosofie, maar vertelt iets over een wijze van denken en aanvoelen die zijn waarde niet heeft verloren, al zullen we vandaag een en ander verschillend formuleren — althans als we nog bereid zijn iets zinnigs over de vriendschap te vertellen. Misschien is 'vriendschap' ook al een te groot woord geworden dat ironisch ontwijkt moet worden, omdat men de werkelijkheid van de vriendschap ineffabel wil houden... Is dit haalbaar ? Het moralisme van Cicero heeft wel iets sympathieks.

Jacques DE VISSCHER

JONGE FILOSOFEN OVER DE FRANSE REVOLUTIE

Paul Cruysberghs (red.), *Revolutie en filosofie. De filosofische receptie van de Franse Revolutie in Duitsland*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1990, 256 blz., 950 Fr., ISBN 90 6186 363 5

Dit boek bestaat uit zeven bijdragen die zich tot doel stellen de reacties op de Franse Revolutie van grote Duitse denkers — Kant, Fichte, F. Schlegel, Schelling en Hegel ten tijde van hun samenwerking, Hegel tijdens zijn Jena verblijf en de jonge Marx (als enige figuur die geen tijdgenoot van de gebeurtenissen is) — te analyseren. In zijn 'Inleiding' merkt Paul Cruysberghs op dat Schiller maar zijdelings besproken wordt, terwijl Goethe helemaal ontbreekt. Terecht stelt hij de bundel voor als een "weliswaar bescheiden, maar substantiële bijdrage" (blz. 11), bescheiden in de zin dat de betrokken auteurs maar gedeeltelijk ter sprake komen, substantieel in de zin dat de gekozen werken, in de door de bundel opgelegde perken, aan een zeer precieze ontleding onderworpen worden. Wat de lezer van meet af aan opvalt is de wil om de soms moeilijke teksten en gedachten zo duidelijk mogelijk te presenteren : alle medewerkers spannen zich inderdaad in, en over het algemeen met succes, om zo leesbaar mogelijk te blijven. De 'pedagogische' intentie is ook aanwezig in de 'Tijdtafel' (blz. 17-19) en in de bibliografie die de bundel besluit (blz. 243-255). Een namenregister ontbreekt echter.

Zeven bijdragen dus, waarvan de kortste veertien bladzijden telt, en de langste meer dan veertig. De eerste, 'Revolutie in het land van het denken. Enkele historische kanttekeningen' (blz. 21-34), van Pierre Delsaerd, is gewijd aan een gebalde presentatie

van de functie van de adel en van de burgerij en aan de analyse van de rol van de universiteiten, van de boeken-, kranten- en tijdschriftenproductie en van de zich in de achttiende eeuw ontwikkelende leesgezelschappen als dragers van de nieuwe ideeën en gebeurtenissen.

In zijn studie 'Geef de geleerden een luide stem. Kant en de Franse Revolutie' (blz. 35-62), vertrekt Wilfried Goossens van de verhouding tussen natuur, waartoe de geschiedenis als fenomeen behoort, en de vrijheid. Hoe komt het dat een historische gebeurtenis als de Franse Revolutie, die voor Kant, als opstand tegen de bestaande instellingen, moreel verwerpelijk is, bij de tijdgenoten, speciaal bij de toeschouwers, een enthousiasme voor een goeie zaak heeft doen ontstaan, namelijk voor een staat die op vrijheidsprincipes zou berusten? Om hierop te antwoorden heeft Kant zijn filosofie van de geschiedenis verder moeten ontwikkelen. Goossens volgt dan de weg die leidt van *Idee einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* van 1784, dus van de tijd vóór de Revolutie, naar *Zum ewigen Frieden* (1795) en *Der Streit der Fakultäten* (1798). Verder wordt de nadruk gelegd op het begrip 'Publizität' (op de rol van de geleerden tegenover heersers en volk en op de rechten van de kritiek) en op de wettelijke en morele verwerping van de revolutie.

De derde bijdrage, 'Alleen handelen helpt. Fichte en het recht op revolutie', (blz. 63-98), van Paul Cruysberghs, gaat van de constatacie uit dat Fichte door de dadendrang bezeten was en dat hij geleidelijk, vooral onder invloed van de kantiaanse praktische filosofie, een innerlijke revolutie meegemaakt heeft. De studie is gewijd, naast een analyse van de legitimering van het recht op revolte, aan de beroemde uitspraak van de filosoof in *Beiträge zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die französische Revolution* (1793): 'Alleen handelen helpt'. Wat is de juiste betekenis ervan en tot hoever is de jonge Fichte revolutionair? Om op die vraag op een zeer genuanceerde wijze te antwoorden, probeert de auteur de vroegste praktische filosofie van Fichte te reconstrueren, die juist de basis uitmaakt van diens beoordeling van de Franse Revolutie.

Wanda D'hanis vertrekt van een vraag: 'Friedrich Schlegel: onbegrepen republikein?' (blz. 99-134). Zij wijdt haar commentaar aan het denken van de jonge Schlegel tot ongeveer 1802 en onderlijnt de betekenis van de studie van de Oudheid. De organische eenheid ervan is verloren gegaan en heeft geleid tot de verbrokkeling van de moderne cultuur, waarin natuur en vrijheid uiteengegaan zijn. De rede alleen volstaat niet om een harmonisch geheel te herstellen, waarin het ware, het goede en het esthetische aan hun trekken zouden komen. De Franse Revolutie en haar verloop tonen dit al te duidelijk: een versnipperde cultuur leidt tot terreur. De situatie in Duitsland — en zeker op esthetisch vlak — schijnt Schlegel potentieel gunstiger te zijn om een universele revolutie tot stand te brengen. D'hanis analyseert dan de manier waarop Schlegel de idee van de universele Republiek, in gedeeltelijke tegenstelling tot Kant, definieert en de wijze waarop hij haar verwezenlijking beschrijft.

In het volgende stuk, 'Intellectuele revolutie. Politieke reformatie. Schelling en Hegel over de Franse Revolutie (Jena 1801-1803)' (blz. 135-178), wijst Antoon Braeckman om te beginnen op de girondijnse kijk op de Franse Revolutie die Hölderlin, Schelling en Hegel ten tijde van hun leerjaren in het *Tübingen Stift* eigen was. Het latere verloop van de revolutie bracht echter ontgoocheling en kritiek met zich. Braeckman toont aan hoe

Schelling en Hegel gevoelig zijn geweest voor het oordeel van Fichte en Schiller en aspecten van de kritiek van Hölderlin op het verlichtingsdenken hernomen hebben. De auteur gaat dan dieper in op hun kritiek op dat denken dat de Franse Revolutie als gevolg heeft gehad, op de oppositie tussen Oudheid en moderniteit en op de scheiding individu-algemeenheid. Hij onderstreept de rol van de intellectuelen, die door de ontwikkeling en de verspreiding van de *Bildung* het volk moeten opvoeden om de situatie recht te trekken, en ontleedt de teksten van de jonge Schelling en Hegel waarin zij een alternatief model trachten op te bouwen, onder meer door een beroep te doen op het begrip substantie. Deze langste studie van de bundel besluit met een analyse van de redenen (bij voorbeeld zijn lektuur van Adam Smith en zijn gebruik van het begrip erkenning) die Hegel ertoe hebben gebracht dit substantieel denken te laten varen, wat de verdere collaboratie met Schelling op termijn onmogelijk moest maken.

De zesde bijdrage, 'Leren van de revolutie. Hegels begrip van de Franse Revolutie ten tijde van de *Phänomenologie des Geistes*' (blz. 179-206), van Rob Devos, analyseert Hegels reacties na het enthousiasme van de Tübinger jaren en de latere ontgoocheling door de Terreur. De filosoof wenst voortaan de gebeurtenissen te begrijpen, de betekenis van de opgedane ervaring in begrippen te vatten. Devos tracht de gedachte van Hegel te reconstrueren: eerst levert hij commentaar op het beroemde hoofdstuk van de *Phänomenologie des Geistes* waarin Hegel het heeft over 'De absolute vrijheid en de terreur'; dan schetst hij het beeld van de Franse Revolutie zoals zij beschreven wordt in de *Philosophie des Geistes* van 1805-1806 (bestaande uit notities voor colleges over de filosofie van de geest): hij ontleedt Hegels beschouwingen over de legitimiteit van de tirannie, wat hem tot een excursus over Hegel en Napoleon leidt (blz. 198-200). De vergelijking van beide teksten laat zien hoe de absolute vrijheid, die zich onmiddellijk wil realiseren en alle beperkingen verwerpt, terreur veroorzaakt, terwijl de tirannie en de algemene wil incamerende grote individuen nodig zijn geacht om de bijzondere wilsuitingen van de enkelingen te beperken. Zij leren de individuen het algemene te willen, wat opheffing van de tirannie als gevolg moet hebben.

In de laatste studie, 'De ene revolutie is de andere niet: 1789 door de ogen van de jonge Marx (1842-1844)' (blz. 207-242), analyseert Koenraad Geldof de schommelingen van het revolutiebeeld bij de jonge Marx. De auteur kiest voor hetgeen hij een microscopische ontleding van de teksten noemt, omdat de macroscopische benadering de complexiteit ervan niet eerbiedigt en de rijkdom en de veelheid aan perspectieven teniet doet. Wat blijkt uit de ontleding van die jeugdtteksten, in vergelijking met de visie van de eerder besproken filosofen, is dat voor Marx de Franse Revolutie geen "ultieme horizon" (blz. 207), geen "praktische limiet van het politieke denken", geen "politiek grensbegrip" (blz. 208) uitmaakt. De revolutie is onvolledig, ze wordt vanuit het einddoel van de geschiedenis, de radicale emancipatie van de mens kritisch bekeken. Centraal staat de scheiding van staat en burgerlijke maatschappij: een aparte politieke sfeer en de vervreemding van de mens van zijn wezen ontstaan hierdoor. Terreur manifesteert zich, langs de staat om, als de politieke revolutie de burgerlijke maatschappij wenst te onderwerpen; de aan zichzelf overgelaten burgerlijke maatschappij, als oord waar de individuele belangen en egoïsmen zich kunnen ontplooien, is even ontoereikend. De ware revolutie, die dus veel meer is dan een louter politieke revolutie, dient dan uit de

burgerlijke maatschappij te komen : haar drager zal het proletariaat zijn. Het artikel sluit met een paar opmerkingen over de analyse van de Franse Revolutie in de teksten na 1845.

De bundel is bijzonder stof- en leerrijk en biedt een mooi panorama van de receptie van de Franse Revolutie door de grote Duitse denkers. Mijn enig bezwaar is dat er geen of weinig loopbruggen tussen de bijdragen geslagen worden. Wat blijkt uit de verschillende essays, is de voorliefde van hun auteurs voor het jeugdwerk van de bestudeerde filosofen; de jeugdgedachte staat nog niet helemaal vast : men hoort reeds de klok luiden, zonder goed te weten waar de klepel hangt. Misschien hebben inderdaad jeugdt teksten en revoluties iets gemeenschappelijks : ze zijn beloften waarvan men niet weet of ze gehouden zullen worden.

Maurice WEYEMBERGH

WIENER KREIS

Thomas E. Uebel (ed.), *Rediscovering the Forgotten Vienna Circle*, Dordrecht/Boston/London, Kluwer, 1991, (Boston Studies in the Philosophy of Science, vol. 133) 326 blz., Hfl. 175. ISBN 0 7923 1276 7

Thomas Uebel koos tweeëntwintig reeds eerder verschenen essays van in totaal tien auteurs, en vertaalde ze uit het Duits. De hedendaagse bijdrage van de 'Oostenrijkse Neurath-school' aan de recente herontdekking van Neurath moet daarmee wereldwijd duidelijk worden. Dit kan ook filosofisch relevant zijn, want Otto Neurath anticepeerde met drie-vier decades de latere, vooral angelsaksische critici van het (neo-)positivisme en ging hier en daar zelfs verder dan dezen tot nu toe geraakten. Zo betoogt Uebel in zijn inleiding. Hij wijst er verder op dat de Amerikaanse lezing van de Wiener Kreis en van Neurath de brede achtergrond ontbeert, nodig voor een goed begrip ervan. Vooral daaraan wil dit boek verhelpen.

Deel I projecteert Neurath op 'de geschiedenis en de geschiedschrijving van wetenschap en filosofie'. Het gaat vooral over de Weense politieke en universitaire microkosmos van de jaren twintig en dertig, met de groeiende invloed van het nationaal-socialisme. De Wiener Kreis moest er aan ten onder gaan. De drie korte bijdragen van Rudolf Haller zijn eerder eenvoudig constaterend; ondermeer : de Oostenrijkse filosofen waren altijd al minder Duits-speculatief, veeleer realistisch, positief, concreet. Het essay van Friedrich Stadler over de toestand van de filosofie aan de Weense universiteit in deze politiek zwaar beladen jaren, is beter gedocumenteerd, maar louter historisch.

Het grote middendeel bekijkt Neurath als 'meta-theoreticus : epistemologie en methodologie'. Hierin vallen de bijdragen van Heiner Rutte gunstig op. Ze combineren vaak mooi een scherpe, vrij technische ontleding van vooral epistemologische aspecten van het denken van Neurath of van de Wiener Kreis in het algemeen, met nauwkeurige historische situeringen ervan (tegenstellingen binnen de kring, verbluffende vooraf-